

CHRONOLOGIE

- 28 juni De Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger Frans Ferdinand en zijn echtgenote worden vermoord in Sarajevo.
- 23 juli Oostenrijk-Hongarije stelt een ultimatum aan Servië.
- 28 juli Oostenrijk-Hongarije verklaart Servië de oorlog.
- 29 juli Rusland mobiliseert tegen Oostenrijk-Hongarije ter ondersteuning van Servië.
- 31 juli Duitsland eist dat Rusland zijn mobilisatie afbreekt, maar deze duurt voort.
- 1 aug. Duitsland mobiliseert, net als het met Rusland geallieerde Frankrijk.
- 2 aug. Duitse troepen trekken Luxemburg binnen, Russische troepen trekken Oost-Pruisen binnen.
- 3 aug. Duitsland verklaart Frankrijk de oorlog en eist dat het neutrale België Duitse troepen vrije doortocht verleent. De eis wordt afgewezen. Ook Nederland stelt zich neutraal op.
- 4 aug. Duitsland valt België binnen. Groot-Brittannië verklaart Duitsland de oorlog.
- 6 aug. Franse en Britse troepen trekken de Duitse kolonie Togo(land) binnen.
- 7 aug. Rusland valt het Duitse Oost-Pruisen binnen.
- 13 aug. Oostenrijk-Hongarije valt Servië binnen. Deze actie levert uiteindelijk niets op.
- 14 aug. Franse troepen trekken het Duitse Lotharingen binnen, maar worden teruggeslagen.
- 18 aug. Rusland valt de Oostenrijks-Hongaarse provincie Galicië binnen.
- 20 aug. Brussel valt. Duitse legers stoten door naar het zuiden, richting Parijs.
- 24 aug. De geallieerde invasie van de Duitse kolonie Kameroen begint.
- 26 aug. De Slag bij Tannenberg begint. De Russische invasie van Oost-Pruisen wordt afgeslagen.
- 1 sept. De Slag bij Lemberg begint. Die resulteert in een grote nederlaag voor Oostenrijk-Hongarije.
- 6 sept. Begin van een Frans-Brits tegenoffensief bij de Marne. De Duitse opmars naar Parijs wordt tot staan gebracht.
- 7 sept. De tweede Oostenrijks-Hongaarse invasie van Servië begint.
- 11 sept. De zogeheten 'wedloop naar de zee' in het westen begint.
- 23 sept. Japan verklaart Duitsland de oorlog.
- 4 okt. Begin van de Slag om Antwerpen.
- 12 okt. De eerste van een reeks veldslagen in Vlaanderen begint.
- 29 okt. Het Ottomaanse Rijk doet mee aan de oorlog aan de kant van Duitsland.
- 3 nov. Rusland valt de Ottomaanse provincie Armenië binnen.
- 7 nov. De Duitse kolonie Tsingtao in China wordt veroverd door Japanse en Britse troepen.
- 8 nov. De derde Oostenrijks-Hongaarse invasie van Servië begint.
- 18 nov. Begin van een Ottomaans offensief op de Kaukasus.
- 21 nov. Britse troepen bezetten Basra in Mesopotamië.
- 7 dec. De tweede Slag om Warschau begint.

I.

Dinsdag 4 augustus 1914

ELFRIEDE KUHR ZIET HET 149E INFANTERIEREGIMENT
VERTREKKEN UIT SCHNEIDEMÜHL

Zomeravond. Warme lucht. In de verte zachte muziek. Elfriede en haar broer bevinden zich binnenshuis, thuis aan de Alte Bahnhofstrasse 17, maar ze horen de klanken. Langzaam wordt het geluid sterker, en ze begrijpen wat er aan de hand is. Ze rennen de straat op in de richting van het gele, vestingachtige stationsgebouw. Het plein voor het gebouw ziet zwart van de mensen en de elektrische verlichting is aan; door het witte, fletse licht lijken de bladeren van de kastanjabomen volgens Elfriede net van papier.

Ze klimt op het ijzeren hek dat het stationsgebouw afscheidt van het volle plein. De muziek komt dichterbij. Ze ziet een goederentrein bij perron 3 staan wachten. Ze ziet dat de locomotief de stoomdruk op peil houdt. Ze ziet dat de deuren van de wagons openstaan, en daarachter bespeurt ze de in burger geklede reservisten die op weg zijn naar hun mobilisatie. De mannen hangen naar buiten, zwaaien en lachen. Tegelijkertijd wordt het geluid van de muziek steeds sterker, steeds helderder in de zomerse avondlucht. Haar broer roept: 'Ze komen! Het 149e!'

Daar wachten ze allemaal op: het 149e infanterieregiment, de eenheid uit hun stad. Ze gaan naar het westfront. 'Het westfront', ja, een nieuw woord. Tot vandaag heeft Elfriede nooit over zo iets horen praten. De oorlog is immers tegen de Russen, dat weet iedereen; het Duitse leger is gemobiliseerd vanwege de Russische mobilisatie, en de Russen zullen snel aanvallen, dat weet iedereen.¹ Vooral de mensen hier in Pommeren worden in beslag genomen door de dreiging uit het oosten, hierop vormt

1. Wat inderdaad correct is: voor het einde van de maand staan er twee Russische legers op Duits grondgebied.

Schneidemühl geen uitzondering. De Russische grens ligt hier nog geen honderdvijftig kilometer vandaan en door de stad loopt bovendien de grote hoofdlijn Berlijn-Königsberg, wat de stad naar men aanneemt tot een vanzelfsprekend doelwit maakt voor de machtige vijand in het oosten.

Voor de mensen in Schneidemühl geldt ongeveer hetzelfde als voor de politici en generaals die Europa zoekend, tastend, struikelend naar de oorlog gevoerd hebben: er is informatie, maar die is bijna altijd onvolledig of verouderd, en het gebrek aan feiten wordt gecompenseerd met gissingen, aannames, verwachtingen, bange vermoedens, idee-fixen, complottheorieën, dromen, nachtmerries, geruchten. Hier in Schneidemühl, net als in tienduizenden andere steden en dorpen op het Europese vasteland, wordt het beeld dat men in deze dagen van de wereld heeft, inderdaad gevormd op basis van zulke vluchtige en bedrieglijke materie, niet in de laatste plaats geruchten. Elfriede Kuhr is twaalf jaar oud, een ongerust, intelligent meisje met rossige vlechten en groene ogen. Ze heeft gehoord dat Franse vliegtuigen Neurenberg hebben gebombardeerd, dat er een spoorbrug bij Eichenried is aangevallen, dat Russische troepen in de richting van Johannsburg trekken, dat Russische agenten hebben geprobeerd de kroonprins in Berlijn te vermoorden, dat een Russische spion heeft geprobeerd de vliegtuigfabriek aan de rand van de stad op te blazen, dat een Russische agent heeft geprobeerd het gemeentelijke leidingwater met cholera te besmetten en dat een Franse agent heeft geprobeerd de bruggen over de Küddow op te blazen.

Niets hiervan klopt, maar dat blijkt later pas. Op dit moment lijken mensen bereid alles te geloven, als het maar ongelofelijk genoeg lijkt.

Voor de mensen in Schneidemühl is dit net als voor de meeste andere Duitsers uiteindelijk een verdedigingsoorlog, een oorlog die hun opgedrongen is en nu rest hun geen andere keuze dan hem uit te vechten. Zij, en hun tegenhangers in vergelijkbare dorpen in Servië, in Oostenrijk-Hongarije, in Rusland, in Frankrijk, in België en in Groot-Brittannië, zijn allemaal vervuld van zowel angst als hoop, en zeker ook van een sterk, warm gevoel het gelijk aan hun kant te hebben, want nu wacht een noodlottige strijd tegen duistere krachten. Er spoelt een machtige vloedgolf van gevoelens over Schneidemühl, Duitsland en Europa, en die sleurt alles en iedereen met

zich mee. Wat wij opvatten als een duisternis, is voor hen een licht.

Elfriede hoort haar broer roepen en even later ziet ze het zelf. Daar komen rij na rij soldaten in grijze uniformen, met korte laarzen van licht, ongelooid leer, met grote rugzakken en punthelmen met grijze stoffen overtrek. Voor hen uit loopt een militair orkest, en nu ze het station en de mensenmassa naderen, beginnen ze die melodie te spelen die iedereen zo goed kent. De soldaten zingen, en als ze bij het refrein komen, vallen de toeschouwers meteen in. Het lied davert machtig en sterk door de augustusavond:

*Lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!
Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!*²

De lucht bruist van trommels, stampende laarzen, gezang en hoerage-roep. Elfriede noteert in haar dagboek:

Toen kwam daar het 149e schouder aan schouder en stroomde als een grijze getijdegolf het perron op. Alle soldaten hadden lange bloemenkransen om hun nek of vastgemaakt op hun borst. Uit de loop van hun geweren staken asters, violieren en rozen, alsof ze van plan waren de vijand met bloemen te beschieten. De gezichten van de soldaten stonden ernstig. Ik had verwacht dat ze zouden lachen en juichen.

Elfriede ziet echter één lachende soldaat, een luitenant die ze kent. Hij heet Schön en ze ziet hem afscheid nemen van zijn familie en zich daarna door de mensenmassa wringen. Ze ziet hoe hij aan een stuk door klappen op zijn schouders, omhelzingen en zoenen van omstanders krijgt. Ze wil 'Hallo, luitenant Schön!' naar hem roepen, maar ze durft niet.

2. 'Wees gerust, lief vaderland / standvastig en trouw staat de wacht aan de Rijn' luidt het in vrije vertaling. 'Die Wacht am Rhein' had sinds halverwege de negentiende eeuw de status van een soort inofficieel Duits volkslied.

De muziek speelt, boven de mensenmassa fladdert een dak van hoeden en zakdoeken, de trein met in burger geklede reservisten toetert, rolt weg, iedereen juicht en roept en zwaait. Zo meteen zal ook het 149e vertrekken. Elfriede springt van het hek af maar wordt verzwolgen door het gedrang, ze heeft het gevoel dat ze verpletterd, verstikt zal worden. Ze ziet een oude vrouw met roodbehulde ogen. De vrouw schreeuwt hartverscheurend: 'Paultje! Waar is mijn Paultje! Laat me toch ten minste mijn zoon zien!' Elfriede weet niet wie Paul is, op de plek waar ze staat wordt ze haast overspoeld door een stotende massa ruggen en armen en buiken en benen. Geschokt of wellicht simpelweg dankbaar over iets waar ze haar aandacht op kan vestigen in dit verwarrende, overweldigende gekrioel van beelden, geluiden en gevoelens, doet Elfriede een schietgebedje terwijl ze ingeklemd staat: 'Goede God, bescherm deze Paul! Breng hem terug naar de vrouw! Ik vraag het U, alstublieft, alstublieft, alstublieft!'

Ze ziet soldaten voorbij stampen, en naast haar steekt een klein jochie smekend zijn hand tussen de koude spijlen van het ijzeren hek door: 'Hé, soldaat, vaarwel!' Een van de in het grijs geklede mannen pakt de uitgestoken hand, schudt hem: 'Vaarwel, kereltje!' Iedereen lacht, het orkest speelt 'Deutschland, Deutschland über alles', sommigen zingen mee, en een lange, met bloemen versierde trein komt binnen getuft bij perron 1. Er klinkt een trompetsignaal, en de soldaten beginnen meteen de trein in te klimmen. Vloeken, grappen, bevelen. Een wat verlate soldaat haast zich langs Elfriede die daar achter het hek staat. Ze vat moed, steekt haar hand naar hem uit en mompelt verlegen: 'Het beste!' Hij ziet haar, glimlacht en pakt in het voorbijgaan haar hand: 'Tot ziens, meisje!'

Elfriede volgt hem met haar ogen. Ze ziet hem in een van de goederwagons klimmen. Ze ziet hem zich omdraaien en haar een blik toewerpen. Dan komt de trein met een schok in beweging, eerst langzaam, daarna steeds sneller.

Het hoerageroep zwol aan tot een schreeuw, de gezichten van de soldaten verdrongen zich in de open deuren, bloemen vlogen door de lucht, en opeens begonnen veel mensen op het plein te huilen.

'Tot ziens! We zien elkaar thuis weer!'

'Wees niet bang! We komen snel terug!'

'We zullen samen met moeder Kerstmis vieren!'

'Ja, ja, ja, kom heelhuids terug!'

En vanuit de rijdende trein klinkt een machtig lied op. Ze kan maar een deel van het refrein verstaan: '*in der Heimat, in der Heimat, da gibt's ein Wiedersehen!*'³ Dan verdwijnen de wagons in de nacht en zijn ze weg. Zomerduisternis. Warme lucht.

Elfriede is aangedaan. Ze wandelt met een brok in haar keel naar huis. Terwijl ze loopt houdt ze de hand die de soldaat heeft geschud voor zich, alsof die iets tegelijkertijd heel kostbaars en heel broos bevat. Als ze het slecht verlichte trappetje naar de Alte Bahnhofstrasse 17 op loopt, kust ze de hand, vlug.

2.

Donderdag 20 augustus 1914

RICHARD STUMPF ZIT AAN BOORD VAN DE SMS *HELGOLAND*
EN KOPIEERT EEN GEDICHT

Hij is verontwaardigd, tot in zijn ziel. Nog een oorlogsverklaring, nog een staat die zich bij de vijanden van Duitsland aansluit. Nu Japan. De leiders in Tokio behoren tot de eersten in de langer wordende rij oorlogsoportunisten die van de onzekere, veranderlijke situatie gebruik willen maken om iets in te pikken, met name grondgebied. Japan heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn een ultimatum gesteld waarin geëist wordt dat alle Duitse oorlogsschepen Azië verlaten en de Duitse kolonie Tsingtao⁴ aan hen wordt overgedragen.

3. 'Daar thuis, daar thuis, daar zullen we elkaar weerzien!'

4. Tsingtao – dat tegenwoordig gespeld wordt als Qingdao en op een schiereiland aan de kust van de provincie Shandong ligt; de Duitse erfenis is nog merkbaar doordat hier veruit het beste bier van China wordt gebrouwen – werd sinds het eind van de negentiende eeuw door de Duitsers gepacht als compensatie voor de moord op een paar Duitse missionarissen. Japan, dat met zijn ongeremde imperialistische ambities op het Aziatische vasteland

Stumpf kookt van woede. De racistische scheldwoorden borrelen omhoog: ‘Alleen die gele Aziatische spleetogen kunnen met zo’n schandelijk voorstel komen.’ Hij is er echter van overtuigd dat de Duitse troepen in Azië deze ‘roofzuchtige gele apen’ er flink van langs zullen geven.

Richard Stumpf is een tweeëntwintigjarige matroos bij de Duitse *Hochseeflotte*, weliswaar afkomstig uit de arbeidersklasse – voor hij twee jaar geleden in dienst ging werkte hij als blikslager – maar ook gelovig katholiek, lid van een christelijke vakvereniging en een uitgesproken nationalist. Net als zo veel anderen is hij uitzinnig van vreugde als de oorlog uitbreekt, vooral omdat ze nu eindelijk de kans krijgen om de rekening met die trouweloze Engelsen te vereffenen; de ‘werkelijke reden’ dat Groot-Brittannië partij heeft gekozen in het conflict, is volgens hem ‘jaloezie over onze economische vooruitgang’. ‘*Gott strafe England*’, zeggen sommige geüniformeerden als ze een kamer binnengaan, als begroeting, en het verplichte antwoord luidt: ‘*Er strafe es.*’

Stumpf is intelligent, chauvinistisch, nieuwsgierig en bevooroordeeld. Hij is muzikaal en leest veel. Op de foto staat een donkere, serieuze jongeman met een ovaal gezicht, dicht op elkaar staande ogen en een kleine, vastberaden mond. Vandaag zit Stumpf op zee, bij de monding van de Elbe, aan boord van het grote slagschip de sms *Helgoland*, het schip waarop hij al dient zo lang hij in dienst is.⁵ Hier bevond hij zich ook toen de oorlog uitbrak.

eerder al met Rusland en China in oorlog was geraakt, ging nu verder met zijn expansionistische plannen, zij het onder de dekmantel een alliantieverdrag met Groot-Brittannië uit 1902 na te leven. Sinds half augustus, dus een week voor het uitvaardigen van bovengenoemd ultimatum, staan er al Japanse strijdkrachten paraat om Tsingtao aan te vallen.

5. De in 1909 in Kiel te water gelaten sms *Helgoland* is de belichaming van de vooroorlogse wapenwedloop: het schip werd namelijk gebouwd als een direct antwoord op de Britse hms *Dreadnought*, destijds het grootste en sterkste slagschip ter wereld, dat met zijn stoomturbines, pantser en zware bewapening een nieuw tijdperk inluidde en in een klap alle oudere pantserschepen ouderwets maakte en alle marinestrategen in de wereld hun budgetten deed aanspreken. De bewapening van de sms *Helgoland* is van hetzelfde niveau als die van de hms *Dreadnought* en het pantser is zelfs iets dikker. (Dit houdt verband met het feit dat de Duitse slagschepen niet bedoeld waren om dezelfde actieradius te hebben als de Britse, waardoor een deel van de ruimte die anders in beslag werd genomen door de opslag van kolen, gebruikt kon worden voor extra versterking.) Met zijn twaalf 30,5 cm kanons is het een van de allernieuwste schepen van de Duitse *Hochseeflotte*, en het schip en de drie zusterschepen – de

Richard herinnert zich dat de stemming bedrukt was toen hun schip de haven binnenvoer, want zolang ze op zee zaten, hadden ze geen opwindend nieuws ontvangen; overal hoorde je de mensen klagen over ‘al die drukte om niets’. Toch had niemand toestemming gekregen aan land te gaan; in plaats daarvan hadden ze munitie geladen en ‘overbodigheden’ gelost. Tegen halfzes werd het bevel ‘alle hens aan dek’ gegeven en hadden ze zich opgesteld. Een van de officieren van het schip had toen, verbeten en met een papier in zijn hand, te kennen gegeven dat het leger en de marine die nacht zouden worden gemobiliseerd: ‘Jullie weten wat dat betekent – oorlog.’ Het scheepsorkest had een patriottische melodie ingezet, en iedereen had meegezongen, ‘enthousiast’. ‘Onze vreugde en opwinding waren grenzeloos en duurden tot diep in de nacht.’

Te midden van al het gejuich is er al een merkwaardige asymmetrie te bespeuren. De krachten die vrijkomen zijn gigantisch en lijken iedereen met zich mee te sleuren. Stumpf heeft onder meer opgemerkt, niet zonder tevredenheid, dat een aantal radicale schrijvers die bekendstonden als scherpe en standvastige critici van keizer Wilhelm, nu hoogdravende vaderlandslievende stukken hebben geschreven. Maar wat in deze vloedgolf van sterke gevoelens verloren gaat, is de vraag waarom er gevochten wordt. Velen menen net als Stumpf te weten waar het ‘eigenlijk’ om gaat en denken een ‘werkelijke reden’ te hebben gevonden, maar dit ‘eigenlijk’ en deze ‘werkelijke reden’ zijn al verdwenen achter het feit dat er gevochten wordt. Er zijn nu al tekenen dat de oorlog een doel op zich aan het worden is. Weinig mensen hebben het nog over Sarajevo.

Een deel van de propaganda tegen de groeiende schare tegenstanders vindt Stumpf op het randje. Zoals een vulgaire briefkaart die hij onlangs in een winkel zag liggen, waarop een Duitse soldaat staat afgebeeld, die op het punt staat een militair van een vijandelijk leger over de knie te leggen om hem op zijn achterste te slaan, terwijl hij tegen de anderen die ernaast

Ostfriesland, de *Thüringen* en de *Oldenburg* – wekken daarom hoge verwachtingen bij het grote publiek, de admiraals, de eigen bemanning en keizer Wilhelm. Iedereen weet dat de kostbare (en belachelijke) *Hochseeflotte* een van de lievelingsprojecten van de keizer is. Door de bouw ervan lag Duitsland al voor de oorlog op ramkoers met Groot-Brittannië.

staan te wachten zegt: 'Niet voordringen! Jullie komen allemaal aan de beurt.' Of zoals het nu erg populaire rijmpje, dat door straatjongens wordt gescandeerd en met krijt op treinwagons met gemobiliseerde soldaten wordt gekalkt: '*Jeder Schuss ein Russ, Jeder Stoss ein Franzos, Jeder Tritt ein Britt.*'⁶ Andere dingen hebben hem diep geraakt, zoals het gedicht van de populaire schrijver Otto Ernst, dat in de nationalistische krant *Der Tag* staat en het gegeven dat Duitsland nu met zeven staten in oorlog is, commentarieert. Dit gedicht grijpt hem zo aan dat hij het overschrijft, woord voor woord, in zijn dagboek. Twee van de strofes luiden:

*O mein Deutschland wie musst du stark sein
Wie gesund bis ins innerste Mark sein
Dass sich's keiner allein getraut
Und nach Sechsen um Hilfe schaut.*

*Deutschland wie musst du vom Herzen echt sein
O wie strahlend hell muss dein Recht sein
Dass der mächtigste Heuchler dich hasst
Dass der Brite von Wut erblasst.*⁷

En het einde:

*Morde den Teufel und hol dir vom Himmel
Sieben Kränze des Menschentums
Sieben Sonnen unsterblichen Ruhms.*⁸

6. 'Elk schot een Rus, elke (bajonet)steek een Fransman, elke trap een Brit.' In deze tijd werd er overigens nog een regel aan het rijmpje toegevoegd, namelijk '*Jeder Klaps ein Japs*', dat wil zeggen: 'Elke klap een Japanner.' Er werd een heel aantal van dit soort flauwe rijmpjes verzonden.

7. O mijn Duitsland, wat moet je sterk zijn, / tot in je merg gezond zijn, / dat niemand het alleen aandurft / en zes anderen te hulp roept. // Duitsland, wat moet je hart oprecht zijn, / o hoe helder klaar moet je recht zijn, / dat de machtigste huichelaar je haat / dat de Britten van woede verbleken.

8. Vermoord de duivel en haal vanuit de hemel / zeven kransen van het mensdom, / zeven zonnen van onsterfelijke roem.

De opruiende retoriek en hoogdravende toon in de propaganda zijn eigenlijk geen tekenen dat er veel op het spel staat, integendeel. Er liggen weliswaar conflicten aan ten grondslag, maar geen daarvan is zo onoplosbaar dat een oorlog noodzakelijk is, laat staan zo prangend dat een oorlog onvermijdelijk is. Onvermijdelijk werd deze oorlog pas op het moment dat hij als onvermijdelijk werd beschouwd. Als de redenen vaag zijn en de doelen onduidelijk, is de energie die in die vette, smakelijke woorden besloten ligt, echter hard nodig.

Richard Stumpf zuigt alles op en zweeft een beetje, bedwelmd door woorden. En om hem heen deint de grijs geschilderde *SMS Helgoland* op het water, geweldig zwaar, afwachtend. Een vijand hebben ze nog niet gezien. Er valt aan boord een zeker ongeduld te bespeuren.

3.

Dinsdag 25 augustus 1914

PÁL KELEMEN BEREIKT HET FRONT BIJ HALICZ

Aanvankelijk vond hij het moeilijk het gevoel dat dit eigenlijk maar de zoveelste oefening was van zich af te schudden. Het was allemaal in Boedapest begonnen. Pál herinnert zich hoe mensen hadden toegekeken toen hij zijn bagage in een taxi had geladen en hoe hij zich, gekleed in huzarenuniform met rode broek, blauwe tuniek, geborduurde lichtblauwe *attila* en hoge leren laarzen, een weg had gebaand door de onafzienbare mensenmassa op het Oosterstation en met gebruik van zijn ellebogen in een trein was geklommen om daar op een staplaats in een gangpad te belanden. En hij herinnert zich hoe de vrouwen hadden gehuild: een van hen zou zijn gevallen als een onbekende haar niet had opgevangen. Een van de laatste dingen die hij zag toen de trein langzaam wegreed, was een oudere man die mee rende in een poging een laatste glimp op te vangen van zijn zoon.

Na de warme maar niet al te oncomfortabele treinreis had hij zich gemeld bij het huzarenregiment in Szeben – net als anders; de man die hem ontvangen had, had Kelemen overigens geen blik waardig gekeurd maar

had alleen gezegd waar hij heen moest; en later, diezelfde middag, in overvloedig zonlicht, had hij zich naar de mobiliseringsplaats in Erfalu begeven, en daarna kwartier gemaakt bij een boer – net als anders.

Daarna waren de routines elkaar blijven opvolgen: het in ontvangst nemen van de uitrusting, inclusief paard en zadel, uitbetaling van soldij, een lange, oneindig lange, onverdraaglijk lange uitleg van praktische zaken in een veel te warm lokaal, waar mensen waren flauwgevallen maar waar de woordenstroom maar door was blijven gaan.

Daarna was het beeld echter gaan afwijken.

Eerst de nachtmars naar de plaats waar de trein wachtte. Daarna de langzame reis, waarop ze bij elk station onthaald werden door enthousiaste mensenmassa's, 'muziek, fakkels, wijn, deputaties, vlaggen. Gejuich: Hoera voor het leger! Hoera, hoera!' Daarna het uitladen, de eerste mars. Echter nog geen werkelijke tekenen van oorlog, zoals gerommel van kanonnen en dergelijke; het zóu nog steeds een oefening kunnen zijn. Blauwe, warme lucht, de geur van paardenmest, zweet, hooi.

Pál Kelemen is twintig jaar oud, geboren in Boedapest, waar hij naar de Latijnse school is geweest en viool heeft gespeeld onder de later zo beroemde dirigent Fritz Reiner. Kelemen is in vele opzichten een typisch product van het urbane Midden-Europa van de vroege twintigste eeuw: bereisd, belezen, aristocratisch, ironisch, verfijsd, gedistantieerd, met een zwak voor vrouwen. Hij heeft aan de universiteiten van Boedapest, München en Parijs gestudeerd en zelfs ook een korte tijd in Oxford. Toen ze Stanislau binnenreden, de hoofdstad van het Oostenrijkse Galicië (hij is een jonge, knappe huzarenluitenant; en wat is er knapper dan een Hongaarse huzarenluitenant?), dacht hij niet in de eerste plaats aan de oorlog, maar aan de vrouwen. Hij vindt dat je aan hen kunt zien dat dit een stad in de provincie is: 'Ze hebben een witte huid, zijn zeer bleek en hun ogen hebben een glinsterende gloed.' (Dit in tegenstelling tot de vrouwen uit de grote steden, wier blikken vermoeider, dromeriger zijn; zo meent hij te weten).

Pas als de divisie Halicz (Galytsj) bereikt, gaat ze ten slotte kapot, de illusie dat dit misschien weer een militaire oefening zou kunnen zijn.

Onderweg ernaartoe zijn ze vluchtende boeren en Joden tegengeko-

men. In de stad heerst onrust en verwarring; de Russen zouden ergens in de buurt zijn. Kelemen noteert in zijn dagboek:

We slapen in tenten. Om half twaalf 's avonds: Alarm! De Russen naderen de stad. Ik geloof dat iedereen een beetje bang is. Ik schiet mijn kleren aan en ren naar buiten om me aan te sluiten bij mijn peloton. Op de weg staan infanteristen opgesteld. Er rommelen kanonnen. Zo'n vijfhonderd meter verderop knetteren geweren. Automobielen stuiven langs over het midden van de grote weg. Het licht van hun carbidlampen stroomt in een lange rij over de weg van Stanislau naar Halicz.

Ik passeer uitgezette wachtposten, klim over de door heggen omzoomde omheining, voorbij de greppels langs de weg. Mijn peloton wacht op me, te paard, en we zijn klaar voor nadere orders.

Als de ochtend aanbreekt stroomt de bevolking in lange rijen de stad uit. Op wagens, te voet, te paard. Alle mensen doen wat ze kunnen om zichzelf te redden. Alle mensen dragen met zich mee wat ze kunnen. En op elk gezicht zijn uitputting, stof, zweet en paniek, een vreselijke moedeloosheid, pijn en lijden te zien. Hun ogen zijn bang, hun bewegingen schichtig; ze gaan gebogen onder een verschrikkelijke angst. Het is alsof de stofwolk die ze hebben doen opstuiven zich aan hen heeft gehecht en niet kan verwaaien.

Ik lig slapeloos langs de kant van de weg en sla dit infernale caleidoscopische tafereel gade. Er zijn zelfs militaire wagens te zien die opgaan in de [vluchtelingenstroom], en op het veld zie je zich terugtrekkende soldaten, infanterie in een paniekerige vlucht, galopperende cavalerie. Niemand heeft zijn volledige uitrusting nog. De uitgeputte mensenmenigte stroomt door het dal. Men vlucht terug naar Stanislau.

Wat hij, liggend in de berm, aanschouwt is het resultaat van een van de eerste bloedige, verwarde botsingen met de binnenvallende Russische legers. Hij heeft, net als alle andere betrokkenen, echter een zeer onduidelijk beeld van wat er eigenlijk is gebeurd, en het zal jaren duren voordat iemand de verschillende indrukken heeft samengeweven tot een verhaal, de Slag bij Lemberg geheten. Maar dat dit is uitgemond in een even kolossaal als onverwacht verlies voor het Oostenrijks-Hongaarse leger, ja, er